

CSÜRÖS MIKLÓS

Kodolányi János publicisztikája

A publicisztika és esszé különféle változatainak folyamatos művelése, új meg új tanulmánykötetek kiadása, a visszavonulni készülő beteg író föltámadó vonzalma az értekező műfajok iránt másfél évtizedes hallgatás után, a hatvanas évek elején — mindez arra vall, hogy a véleménynyilvánítás kötetlen, csevegő, félig szépirodalmi módja Kodolányi számára mindig több volt, mint alkalmi jövedelemforrás vagy kényszerű munka. A húszas években csaknem minden pénztelen, kérészeletű, ellenzéki folyóiratban fölbukkan a neve; a Szabadság szerkesztőségében, Bajcsy-Zsilinszky Endre és köre társaságában végzett munkára mindig szeretettel emlékszik vissza. A népi írók folyóiratainak, a Válasznak, a Hídnak, a Sorsunknak főmunkatársa. A fővárosban a Nemzetörrel, vidéken a Tiszántúllal tesz kísérletet szélesebb közvélemény irányítására a napisajtó révén. S amikor a Zilahy-féle „új szellemi front” körüli vitákban súlyos sebeket kap és csalódottságában tolsztoi ambíciókkal „vonul vissza” a közéleti szereplés agorájáról a szépirodalom védettebb vidékére, bizony nem sokáig állja a magára kirótt hallgatást. A publicisztikához való ragaszkodása tehát emberi és művészi egyéniségének lényeges vonásaihoz kapcsolódik, efféle írásai alkotának-tehetségének belső szükségleteiből következnek.

Kritikusai, méltatói a Kodolányi-életmű egyik legfőbb jellemzőjeként emelik ki az önéletrajzi ihletés megkülönböztetett fontosságát. Az ilyen típusú írók műveit forgatva minduntalan a „gyónás” vagy a „napló” szavak jutnak eszünkbe; számukra a szellemi létezés elengedhetetlen tartozéka az élmények, emberi kapcsolatok, valóságos vagy szellemi utazások, olvasmányok megörökítése s a hozzájuk való viszony tisztázása. Kodolányit is belső kényszer sarkallja, hogy közlétegye értelmező véleményét az élet és az irodalom jelenségeiről; ebből a kényszerből születnek — mint napló, mint az önéletrajzi folyamatos lebontása — tanulmányai, cikkei, esszéi, egész publicisztikai termése.

Az önéletrajzi alkat és igény mellett a publicisztikai állásfoglalás iránti hajlamát a művészet feladatáról vallott fölfogása erősíti. Elhatárolja magát a Kosztolányi-féle homo estheticustól, s nemcsak egyénileg tesz hitet a homo moralis mellett, hanem az esztétikai szemlélet hasonló irányú változásában egyetemes jelenséget, történelmi korszakváltást lát. „Ma már nem azt tartjuk szép műnek, amit ezelőtt harminc évvel tartottunk. (...) Ma az az író, akiben erkölcsi erő és elszántság van, vagy az is van, s nemcsak művészi formakészség, műveltség és fantázia” — írja 1937-ben (*Írók a Márciusi Fronton*) —, s hasonló nyilatkozatokat — még ha az írói morál, az elkötelezettség konkrét tartalmát más-más időben különbözőképpen ítélte is meg — a pálya minden szakaszából idézhetnénk.

Van a Kodolányi-oeuvre-nek még egy sajátossága, amely tanulmányainak vizsgálatát szükségessé és tanulságot ígérővé teszi, ez pedig a szépirodalmi művei tudományos megalapozására való törekvése. A regény, mondja, „a modern időkben megszűnt szórakoztató mulattatás, esztétikai játék vagy elandalító, álombarátságos mesélés lenni, a társadalmi erők följejtője, a gazdasági és politikai összefüggések meg-

állapítója, az embernek az összességben hely kijelölője, röviden és egyszerűen: emberkutató módszer lett.” (Móricz Zsigmond, 1930.) Az „emberkutató” művészet és tudomány határai elmosódnak, Kodolányi a szó szoros értelmében beolvasztja, feloldja az epikai anyagban a tudományos ismeretet; mint Bóka László írja, a folklorista, a tájnyelv-kutató, a szociográfus igény „benne még nem bénítja meg az alkotó képzeletet, nem dokumentumokat keres, hanem az életet, s eleven típusokat akar művésziileg ábrázolni”. Tudomány és fikció, olvasmány, tapasztalat és költői teremtes összefonódó szálainak szétfejtése ma is aktuális főladata a vele foglalkozó filológiának. Nyilvánvaló a kapcsolat a gyakran naturalistának nevezett korai orrmásági novellák és a húszas-harmincas években keletkezett szociográfiák között (utóbbiak zömében a *Baranyai utazás* című kötetben jelentek meg). A magyar történelmi tárgyú regényekhez történelmi, néprajzi, nyelvészeti, összefoglalóan: hungarológiai tanulmányok tartoznak, jegyzetek Boldog Margitról, Julianus barátáról, Kőrösi Csoma Sándorról, nyelv-művelő glosszák, a *Néhány megjegyzés Márai röpiratához*, a *Kelet népe*, s hasonlók. Esszéisztikus mellék munkák előzik meg és kísérik a második világháború utáni évek biblikus és mítoszregényeit is: etnológiai és vallástörténeti tárgyú meditációk a *Csendes órákban*, *A robbanó világ*, majd a *Lucifer lámpása*. Egy-egy gondolatmenet vagy problémamegoldás néha évtizedekkel előbb fogalmazódik meg esszéiben, mint regényben: A vas fiai utolsó fejezete, a magyar nép halhatatlanságának „mágikus” látomása csírájában benne van az 1929-es Knut Hamsun-tanulmányban; az 1949-ben keletkezett és jóval később megjelent Boldog békeidők mondanivalója és alakrajza sokat köszönhet a több mint húsz évvel korábbi *Nevelésünk csődje* című pedagógiai pamfletnek.

Tüskés Tibor egyhelyütt a madáchi Ádáméval hasonlítja össze Kodolányi szellemi útját, s valóban, pályáján már-már szabályosan váltakoznak a hit és a kiábrándulás szakaszai, lobbanékonyan csatlakozik eszmékhez, irányokhoz, mozgalmakhoz, s aztán sorra csalódván bennük — új eszmét keres. Idealizmusnak nevezhetjük ezt a magatartást, nem a szó egzakt bölcséleti, hanem köznapibb etikai értelmében, az emberi gondolatba és cselekvésbe vetett hit szinonimájaként. Ugyanakkor Kodolányi nemcsak Ádám, hanem kiábrándító Luciferje is önmagának; hajlik rá, hogy veszélyes, sátáni princípiumot lásson a tudásban, az emberi civilizációt nem egyszer nevezi Lucifer művének, leleplezi a tudományos haladás fonákját: „Lucifer fölemeli lámpását s megmutatja a világegyetem mélységét. Ember, nem már elpusztíthatod ezt a végtelenséget, ha akarod, vagy ha nem vigyázol...” — jegyzi meg (az idők során megcáfolt fizikai elméletek és társadalmi utópiák közepette) az atomerő föl-szabadításának fölfedezését értelmezve. Ironikusan tagadó polémiáiban, de regényben, novellában is, gyakran húzza alá az ösztönélet szívós hatalmát, a gondolati megismerés korlátait, a logika elégtelenségét, a lét irracionálisát. Az ádámí, idealisztikus vonással ez a tagadó, nihilisztikus néz farkasszemet Kodolányiban; barátokra, közös, szent ügyekre, hősi vállalkozásokra vágyik, de magában hordja minden idealisztikus hit cáfolatát is, s valami elementáris, ember- és kultúraelőtti őstudás felé nyújtózkodik...

E két irány küzdelme hűen tükrözi szellemi helyzetének felemésségét. Kora magyar társadalmának követelményei s a nemzeti művelődés hagyománya, amelyhez kapcsolódik (Ady, Móricz, Bartók, Kodály példája) a polgári átalakulás befejezéséért, 1848 demokratikus eszméinek győzelméért vívandó harc kötelességét örökítik rá. Magyarországi helyzetét 1930-ban olyannak látja, hogy „csak azokon a nyomokon haladhat tovább, amelyeket Kossuth az ő nemzeti és szociális forradalmában megjelölt” (Móricz Zsigmond). Egyszersmind azonban Kodolányi a modern nyugati filozófiának, tudománynak is kortársa; Schopenhauer, Nietzsche (s vele párhuzamosan Dosztojevszkij), Spengler, Frobenius, Freud és a freudizmus kérdésfeltevéseit és válaszait mohó érdeklődéssel, a hasznosítás igényével tanulmányozza. Vívódba, gyakran bírálva közelíti meg tételeiket (például *Az európai élet és Knut Hamsun* című tanulmányban jól megfigyelhető, hogyan küzd Nietzsche emberellenes, „pogány” tendenciáival), de pesszimizmusuk, az intuíción és a tudatalattit hangsúlyozó ismeretelméletük, az emberi nem fejlődését tagadó történelemellenességük nem marad rá hatás

nélkül. S míg az egyik Kodolányi, a hívő, a humanista, a szívember úgy látja, hogy a szocialista mozgalmak igenis előre jutnak, ha hajtóerőik „az emberszeretet, igazságérzet és a másokért való önfeláldozás vágya” (*Nagy Lajos: Vadember*) és bízik az ifjúságban, amely „elhagyva az agyaglábon álló tekintélyeket, szabadon, a tudomány alapján járva, hozzáfog a jobb világ felépítéséhez” (*A magyar intellektuális ifjúság*), addig másik énje kívül él a történelmen, szem elől veszi a fejlődés vagy haladás perspektíváját, sámánok, költők, idegbetegek időtlen révületeiben keresi a lét teremtés előtti egységét, s Juhász Gyula betegsége mögött „kisértetiesen intenzív életet” sejt, amelyhez képest „szánalmas kakasviadal és majomkodás volt minden, amit számára az emberek világa nyújthatott. Ebben a mélységben már eggyé forr a táj, a növények, az állatok s az emberi lélek leglényegének élete”.

Kodolányi fiatal korában tudatosította már az itt jellemzett két típus létét és lényegét. 1925-ös Mórlicz-tanulmányában (*Tündérkert — Pillangó*) érzéketesen, nagyfokú lélektani és esztétikai tudatossággal írja körül a két pólust, „a magyar kultúra két ellentétes sarkát”. Az egyik oldalra a Tündérkert kerül, a problémák könyve, a humánus, a szellem, az emberi építés és kultúra tragikus nagy műve; a másikra a Pillangó, a debreceni problémátlanság, az ösztönélet, az időtlen vegetáció „vigasztalan vigasztalása”. Az egyik keresztény könyv, az „emberisten” oltárán hozott áldozat, a másik pogány és objektív: géniusza, az „állatisten” nem ismer erkölcsi meghatározásokat, a természet nem jó és nem gonosz. A fiatal Kodolányi nem érzéketlen a pogány magyar őstalaj létezményeire, mégis a humánus és a szellem pólusát választja: „...e sorok írója előtt inkább a másik, a meg nem nyugvó örök építés, az emberisten megfoghatatlan, ösztönökön felülálló s örökké tragikus másik harca lesz kedves és vigasztaló. A Tündérkert.”

E vallomás egy egész pályaszakasz célkitűzéseit, eszményét, világnézetét fejezi ki, az eltökélt szellemi küzdelmekben bővelkedő „keserű ifjúkornak” mintegy motója és summázata lehetne. Az ellenforradalmi kor első, legsötétebb szakaszáról, arról a „magyar reneszánszról”, amelynek neve elől sohasem hagyja el a gúnyos „ügynevezettet”, sőt, a nőgyűlölettel tud csak szólni: „A lepergett háború mennydörgése, a nemzetiszínű görögtüzek hazug villogása, nagy tragédiákban elbukottak holttesteinek cifra szóvirággal való megkoszorúzása, vér- és tőszétáradatok, hadiségély és pezsgő, tiszta lelkesedés, förtelmes lopások káosza rémlik vissza bennünk.” (*A tűznek nem szabad kialudni*.) E gondolatmenet esztétikai következménye szerint a túlzást, a rikító színeket, a rémségek és förtelmek élményét, amely korábban detektívregények feszültségét táplálta, immár az igazi irodalom sem kerülheti meg, hiszen „a kor, melyben esztendők óta élünk, a legvadabb ponyvaregényeket is megsejyenyíti közönységessé, aljassá, szadista tombolás és kéjelgés dolgában” (*Kodolányi Dezső: Édes Anna*). Így a húszas évek felháborító tapasztalatai egyelőre háttérbe szorítanak minden kötetlenebb, a napi politikumtól valamennyire is függetlenül s szellemi kalandot. Gyűlölete a kor hivatalos Magyarországa iránt, párosulva a javítás és változtatás igényével, morális hevületével, szinte kötelességként róta rá, hogy a „fogalmak tisztázását” a társadalmi alapoknál kezdje.

Az élmény, amely íróvá teszi és első jelentősebb művei után még sokáig marad ihletője: a baranyai egykekérdés is a gazdaságpolitikai (és lélektani) gondok felé tereli. A nemzetpusztulás gazdasági okát kezdettől fogva a feudalizmust fenntartó birtokrendszerben, morális hátterét az egész társadalmon urrá lett képmutató szelvényben jelöli meg (*A hazugság öll*). A Bartha Miklós Társaságban tartott előadása *A falu szociális viszonyairól* már a marxista szociológiát ismerő gondolkodóra vall. Kimutatja a parasztság tulajdonviszonyok szerinti rétegződését, észreveszi, hogy a civilizációs vívmányokból való kizártság a nép kultúrateremtő képességét is megbénítja; polgári demokratikus átalakulást sürget: a föld legyen a termelőké, az értékesítést végezzék dán típusú szövetkezetek.

Társadalombíráta másik centrális tárgya a középosztálynak nevezett konglomerátum. Gyűlöli és ízekre szedi a korlátolt kispolgárt, a fölfelé mindig igazat adó, lefelé ordító, terrorizáló tisztviselőt. Az *Édes Anna*-recenzióban ez a dühös undor valósággal lírai formában tör ki, az 1929-ben írott, *Az ifjúság és a munkások* című

tanulmány — és néhány hasonló — már szabatos történelmi és elméleti analízist ad: a középosztály a kiegyezéssel megpecsételt kompromisszum terméke és kiszolgálója, asszimilálódott hivatalnokokból és elszegényedett dzsentrikből „kalapálódott” össze, érdekei: a tekintély és érvényesülés, valamint ideológiája a nagybirtokkal szövetkező tőke támaszává teszük.

A középosztály kritikájához tartozik a korabeli hivatalos pedagógia bírálata is. Kodolányit leginkább a húszas évek ellenforradalmi érzületű ifjúságával kapcsolatos tapasztalatai készíthették arra, hogy eltűnjék a „nevelés csődjén”, a „sorozatos terroron” alapuló pedagógia gyümölcsein. Az ellenforradalom demagógiájától félrevezetett, a világban tudatlanul és vakon ténfergő, tettekézségét jobboldali tüntetéseken, zsidóveréseken levezető ifjúság fölrázása a célja (*Szomorj Dezső, avagy pusztulunk, veszünk; Nevelésünk csődje*). Az ország megismerése, a paraszt- és munkásfiatalokhoz való közeledés, tárgyilagos szembenézés a tényekkel szociális, politikai és minden egyéb téren: ez javaslatainak summája, példaként, modellként pedig a csehszlovákiai sarlósok mozgalmát mutatja föl (*Az ifjúság és a munkások; A magyar intellektuális ifjúság*).

A szociális kérdésfeltevéshez és szemlélethez való ragaszkodás Kodolányi irodalmi elveire, ítéleteire is rányomja bélyegét. Két író van, akinek szinte minden ekkor megjelent munkájáról fontos elvi kérdéseket feszegető tanulmányt ír: Móricz Zsigmond meg Nagy Lajos; az ő művészi törekvéseiből levont következmények nagy hatással vannak művei jellegére is. Móricz jelentőségét abban jelöli meg, hogy művészetében továbblendíti, beteljesíti az elbukott 48-as forradalom eszméit, s így a parasztos „Móriczban megtalálja a feudalizmus végképpen rombadöntő ideológiai kifejeződését”. Nagy Lajosban már a szocialista forradalmár vonásait domborítja ki, „egyre erőteljesebben s logikusabban ment tovább azon az úton, amely a proletariátus célkitűzéseire vezetett, s ma, a Lecke című kötetével félreérthetetlenül dokumentálta, hogy teljesen vérvé vált a szociális forradalom ideológiája” (*Nagy Lajos: Lecke*). Kor- és harcostársai, a húszas években induló fiatalok törekvéseit némely tanulmányaiban csaknem egyoldalú következetességgel társadalmi-ideológiai irányuk alapján méri meg (*Fiatal magyar költők seregszemléje*), s a polgári irodalom, főleg a Nyugat, valamint az avantgarde és Kassák megítélésében a korabeli munkásmozgalom irodalomkritikájából ismert dogmatikus túlzásokat is átveszi.

A *Sötétség* című pályanyitó novellával (1922) kezdődő évtizedben tehát Kodolányi végigjárja a radikális magyar értelmiség egy részének tipikus útját a kapitalizmus anarchikus gyűlöletétől a faji szocializmus (Fábián Dániel és a Bartha Miklós Társaság) gondolatán keresztül — és ezek nem mindenben következetes bírálata nyomán — a munkásmozgalom céljainak megértéséig s egy sok elemében a marxizmus megoldásai felé tájékozódó gondolatrendszerig. De a radikális leszámolások és a szellemi tisztázások időszakában is felbukkan írásaiban valami fogalmazásbeli ketősség, taktikus játék a szavakkal, különösen a nemzeti érdek és a szocialista perspektíva azonosításában. A felvidéki Vetés című folyóiratban közzétett cikkében (*A kisebbségi magyarok harca*) például a nacionalista közvéleményt akarja meggyőzni a sarlósok gyökeres társadalmi eszméinek, osztályharcban tetőződő programjának jelentőségéről, s hajlékony logikával bizonygatja azt a veszélyes, elferdíthető gondolatot, hogy a társadalmi radikalizálódás éppen nacionalista szempontból szükséges és haladó folyamat. Több nyilatkozata tanúskodik a kereszténység iránti megértéséről is, itt azonban nem egyházakra vagy dogmákra kell gondolni, hanem az erkölcsnek és kultúrának arra a nemes kereszténységére, amelyet Kodolányi a Tündérkertből is kiolvasott; *Mussolini válogatott beszédei* című, Dersi Tamás szerint „rendkívül politikai kritikája” végén fájdalmasan panaszkodik „a két leghatalmasabb szellemi egység: a kereszténység és kommunizmus összekapcsolódása” hiányát, *Tüntetés* című, keserűen nosztalgikus szatírájában püspökök, apácák menetelnek a kenyérért tüntető tömeg élén, jelezve, hogy ezzel a rugalmasan és tágasan értelmezett kereszténységgel a kíméletlen társadalomkritika s a marxizmushoz való közeledés is összefér.

S nincs ellentétben szerinte a keresztény és a modern társadalomkritikai ele-

mekkel e világkép népi-természeti szférája sem. „A falusi ember növényekkel, állatokkal együttérző világa” a Kodolányié, ugyanaz a nem filozófiai, hanem primitív, ösztönös panteizmus jellemzi, amelyet Móricz Zsigmond műveiben minduntalan öngigazoló örömmel fedez föl (például az *Esőleső társaság* ismertetésében). A természeti-paraszti léthez kötő köldökzsinór végleges elvágását s az ebből eredő művészi problémákat mutatja ki egy sor bírálatában. A Földi Mihályról, Szomory Dezsőről, Kassák Lajosról vázolt portréik közösnek vélt körtünetet jellemeznek: a föl soroltak szerinte elszakadtak a természettől, a néptől, s a visszatérés útját elzárja „a túlfinomított idegzet, a betegesen érzékeny és csak betűre beállított logika, de legfőképpen a néppel való szolidaritás teljes hiánya” (*Jegyzetek Földi Mihályról*).

A tágasabb világnézet keresésének módszertani párhuzama a marxí szociológia meg a freudi analitikus pszichológia összekapcsolásának kísérlete. A marxí és freudi tanokat Kodolányi analogikus hasonlaltal köti össze: „Mint ahogy az egyén lelkében nem lehet a tudat alá tartósan visszaszorítani ösztönös vágyakat anélkül, hogy azok a tudatba akár kerülő úton is bele ne furakodjanak, (...) a polgári társadalom egész erkölcsi és fizikai kényszere, minden gátlása és cenzúrája nem tehetné nemlétezővé a dolgozó osztályok szabadságvágyát, új, egészséges, el nem nyomott élet utáni áhítozását.” (*Fiatál költők seregszemléje*.) A marxizmus kiegészítése a freudi pszichológiával a kor legjelentősebb szocialista művészeinél is megellehető törekvés, a harmonikus, szabad, „el nem nyomott” élethez nemcsak a társadalmi, hanem az egyéni felszabadulást is nélkülözhetetlennek tartják. A freudizmus az egyéni (lelki) elnyomorodás tüneteit formulázza meg Kodolányi számára, gyógy módot javasol, s társadalombírálatát is (polgárság és szexuális hipokrizis!) látványos megfigyelési anyaggal és módszerrel látja el. A mai marxista tudomány eltévesztettnek tartja a freudizmus egyeztetését a dialektikus materializmussal, de az igényt, amelyből e törekvés fakadt, a lélektani, erkölcsi problémáknak, általában az egyén kérdéskörének bevonását a marxista világképbe, megértéssel kell fogadnunk.

A húszas-harmincas évek magyarországi kommunista mozgalmában azonban, gyakran emlegetett történelmi okok miatt, többnyire védekező gyanakvással ítélték meg az efféle vegyületeket. Az illegalitás roppant nehézségei, mint fő motívum mellett az akkori kommunista világmozgalom téves helyzetértékelése és sajátos személyi feltételek is közrejátszanak abban, hogy a mozgalommal rokonszenvező vagy harcába bekapcsolódó értelmiség egy részét a szektás bizalmatlanság megannyi tünete kedvetlenítheti el. Míg Kodolányi egyrészt a Madzsar József köréhez közeledik, a kolozsvári Korunkban publikál bátor írásokat, szerkeszti a Forrás című baloldali folyóiratot, és bíróság elé áll a bebörtönzött Pákozdy Ferenc védelmében írott cikkéért (*Költő a börtönben*) — másfelől baloldali bírálói egyre-másra támadják, mert a Móricz Zsigmond szerkesztette Nyugatba ír, jobbra és balra leadja „névjegyt”, „nem alkalmazza következetesen és egyvonalúan az osztályharc félreérthetelenségét”. Ízlésbeli ellentétek is vannak: Kodolányi mintát és biztatást lát Bartók, Kodály, az irodalomban Móricz demokratikus irányában, míg a dogmatikus kritika — nacionalizmust gyanítva vagy a nyíltabb pártosságot hiányolva — nem fogta föl társadalmi és művészeti jelentőségüket.

A vádak elleni védekezés, a kritikai szektasság veszélyeinek felismerése és a mozgalom megújulásának igénye íratja le Kodolányival a *Baloldaliság — a marxista kritika gyermekbetegsége* című vitairatot, a dogmatizmus bírálatának egyik korai kísérletét a magyar munkásmozgalom történetében. Megtorpanást konstátál, szervezeti széthullást, az ellenfél hatalmas terrorizáló erejét — s ezzel szemben a mozgalomban hisztérikus tettvágyat, gyanakvást, irodalompolitikai elfogultságokat. Hajlékonyabb és a magyar viszonyok jellegzetességeit alaposan mérlegelő „réálpolitikát” vár a marxista kritikától, azoknak a módoknak a kikutatását, amelyek az „abszolút teljességet megközelíthetőkké teszik az adott körülmények és követelmények között”.

Estztétikai és irodalmi kérdésekben üt meg polemikus hangot a Nagy Lajos Bérház című novelláskönyvéhez fűzött megjegyzéseiben (*Fontos kérdések egy új magyar könyv kapcsán*); azokkal vitázik, akik az íróktól „primitív és nyers agitációt” várnak, s akik szemében az osztályharcos tartalom eleve fölmenti a művészi igénytelen-

séget. A forradalmár művész, úgymond, nem a tematika vagy a „primitív osztályharc-formulák” használata jellemzi, hanem a szemlélet: „hogyan valóban marxista szemmel néz s marxista lélekkel él és cselekszik”. A külsőségekre korlátozódó marxizmus ellen érvel, a szektaszerű ellen egyfajta nyitottabb politikai és kulturális szemléletért. E cikkekben vannak vitatható részletek, marxizmusa inkább érzelmi-erkölcsi jellegű, mint elmélyülten tudományos. De mindenképpen kitűnik belőlük, hogy polémiáit a társadalmi valóság alapos ismeretében vállalta, s hogy lényeges új jelenségeket ismert föl és ábrázolt elfogulatlanul a harmincas évek elején (a mozgalom megnehezült helyzetét, a proletárművészet egyetemes művészetté emelésének korszerű követelményét stb.).

A kor magyar kommunista mozgalomában el kellett szigetelődnie nézeteivel; a *Baloldaliság*...-ra válaszolva a mozgalom egyik reprezentánsa „szerencsés utat” kíván Kodolányinak, az elcsatolt országrészek szocialista sajtója nem közli írásait, a hazai kommunista folyóiratokat, ahol szerepelt, betiltják. Alighanem itt a kulcs a pálya „fordulatához”, az előzmény és magyarázat Kodolányi harmadikutas nézetei kialakulásához. A munkásmozgalomból kiszorult s a pártvezetés „romantikus dogmatizmusában” amúgy is csalódott író lemond a közeli forradalom eszméjéről s a közvetlen osztályharc módszeréről. Szépíróként a gyermekkor és a paraszti élet idilljéhez, majd a történelem biztatónak hitt sugallataihoz fordul, közvetve fejezve ki kiábrándulását, a társadalmi küzdelmekbe vetett hite megrendülését, a kor csoportosulásai közt pedig a népi írók éppen gyülekező táborában találja meg új helyét.

Új tájékozódásának első programatikus kifejtése a *Debreceni káté*. Címe Németh László híres cikkére utal, a lapnak pedig, ahol megjelent, Bajcsy-Zsilinszky Endre a főszerkesztője. Németh és Bajcsy-Zsilinszky együtt jelképezik a „második korszak” eszmekörét, amelyet a külpolitikai fenyegetettség tudata és a múltunkból: népi hagyományokból, önismeretből való megújulás reménye határoz meg. Debrecen, amely a húszas évek elején-közepén a nomád magyarság képe, az „állandótlanság”, a „déli-bábbá-ozslás” és vigasztalan problémátlanság városa volt (*Tündérkert — Pillangó*), később pedig hősiiesen építkező-művelődő sziget „az éjszaka és a sár feketeségében” elmerülő Hajdúföldön (*Debrecen. Ami s ami lehetne*) — Debrecen most a népi újjászületés feltételeinek foglalatja lesz, vegetatív erőtartalek, a kétfelé megóvott függetlenség jelképe, egy „Budapesten kívül és akár Budapest nélkül” megindított szellemi mozgalom centruma. A „tudunk-e élni?” herderi kérdésére a *Debreceni káté* bizakodó választ ad, de a megmaradás hitét itt nem annyira észérvek sugallják, mint inkább az életösztön, a schopenhaueri irracionális akarát. Nem a társadalom forradalmi megváltoztatása a program lényege, hanem az öntudat, a közvélemény, a morál átformálása: „Erkölcsei önértetet, hitet, a népi erők nagyszerűségének átélését kell adni.”

Az előző korszak szociológiai kritikájával szemben Kodolányi publicisztikájában mindinkább a szellemi élet elemzése kerül előtérbe. Kozma Miklóshoz, a rádió vezérigazgatójához intézett levélsorozatában, vagy *Beszéljünk magyarul* című purista szellemű nyelvművelő cikkeiben a középosztály szellemi renyhesége (a magyarkodás, a dzsentristilus) és a német kultúra válogatás nélküli importja helyett az „ország karakterét”, a valódi népi-nemzeti jelleget kéri számon, és a francia, olasz, de legfőképpen a keleti népek és szomszédaink művészetének művelődési-politikai célzatú előtérbe állítását javasolja.

Ha ízlése és érdeklődése korábban Móricz és Nagy Lajos művészetéhez kapcsolta leginkább, most mind gyakrabban és melegebben emlegeti Tamási Áront. A székely népnek a sorskérdésekre adott „felelete”, „módszere”, ahogyan azt Tamási művészte Kodolányi számára tolmácsolja, társadalmi belenyugvást és szellemi oppozíciót egyesít: „belenyugodni abba, hogy fegyvereink nincsenek s a hatalom mások kezében van ugyan, de senki el nem veheti a bátor élniakarást, a természet szépségeit, a szerelem, a család jövőbemutató örömeit, a dal és tánc lelkesítését, a mesterségek biztos és békés ismeretét, és az ész, a végsőig kifinomodott ész borotvaéles okosságát” (*Egy nemzedék két világ között. Tamási Áron*). Ennek a gondolatnak a

gyeében üdvözli a népi származású tehetségek előtörését, Szabó Páltól a Nemzeti Szalonban kiállító parasztművészekig, Veres Pétertől a fametsző Nagy Istvánig.

A harmincas évek közepétől, a bírálatot némiképp visszaszorítva, a példakeresés hajlama erősödik meg regényeiben és publicisztikájában. A „neobarokk hipokrizissal telített közszellem” előtt fölmutatja az igazi kereszténységet, a népről hangoztatott szölamok korában a népért hozott „kézzelfogható áldozatot”, Julianus barát aszkézisét, Boldog Margit „elnyomottakkal érzett szolidaritását”. Járható utat, követhető példát keres a nemzet számára is, s megtalálja Finnországban. Nemzeti jelleg és demokrácia szerves egysége: ezt az eszményt látja megvalósulva Suomiban, „a magyarság nagy iskolájában”. A testvérnép iránti szeretet sok mindenben a tárgyiilagosság rovására megy, Finnország Kodolányi számára a nagy utópia alkalma volt, amelybe vágyait, eszményi elképzeléseit vetítette bele. De az útirajz — mint a Kodolányi elfogultságait egyébként szóvá tevő Nagy Lajos megállapítja — „nemcsak Finnország propagandája, hanem szüntelen összehasonlítás a mi állapotainkkal, tehát egyúttal bátor harc a mi félszességeink ellen”.

Ugyanakkor a harmincas-negyvenes években tévedések, botlások, ellentmondások is feltűnnek írásaiban, valamely „földcsuszamlás vagy elmezavar” történt, amely tragikus tévedésekbe s belőlük fakadó szenvedésekbe sodorta. Egy részük Kodolányi nacionalizmusából eredt, a régi Magyarország benne még elevenen élő alakjához való ragaszkodásából. Szintetizáló-példaadó nemzetnek szeretné látni a magyart a Kárpát-medencében; ez a gondolat a finnugor rokonaink iránti nosztalgiával és a szláv szomszédnépekkel való szövetkezés honfoglalás kori reminiscencián alapuló tervével kapcsolatos. A föderációt a magyar integritás alapján képzeli; gyötrő kétségei, zavart lelkiismerete ellenére ezért szeretne bízni a müncheni egyezményben (*Adjátok vissza az örömet!*), bármilyen sokat sejtő félelemmel kommentálja is a döntést és sürgeti aggódva a helyes szociális politikát, mint utolsó esélyt.

Másik nagy illúziója, hogy ezekben a szorongató időkben hitt a jobb- és baloldal fölé emelkedő értelmiségi magatartás lehetőségében. Mindig szocialistának nevezte magát, de olykor föltűnő hiszékenységgel ítélte meg jobboldali reformígéreteket és csoportosulásokat (a Gömbös-féle Új Szellemi Frontot, a Turul Szövetséget, a Nemzetőrt stb.). Csalódásokba sodorta az a reménye, hogy a szellem embereinek az „ördöggel” való átmeneti szövetkezéséből a veszendőnek érzett magyarság némi hasznot húzhat. A teljes képhez hozzátartozik, hogy e mozgalmakból kiábrándulva levonja a következményeket, s önmagát, a tévedőt sem kímélve, éles bírálatot mond korábbi látszatszövetségeiről. „Vajon én látom abszurd módon, ferdén a világot és a magyar szellemi élet dolgait, amikor most Imrédy lapját, az Egyedül vagyunkat forgatom? Micsoda földcsuszamlás vagy elmezavar történt, hogy e lap indulásakor a főszerkesztő engem kért föl társszerkesztőnek — nem vállaltam —, s ma bulvárlappá „izmosodva” egy „árja” Társadalmunk szerepét kezdi betölteni, ahelyett, hogy bátran, magyar módra harcolna érettünk, írókért, s a mi igazunkért, amint ígérte volt?” (*Csendes órák*, 1942. augusztus.)

A keserű csalódások sorozatos bevállása, a németellenes gondolat és indulat dacos hangoztatása (például Lengyelország német megszállásakor) azt bizonyítja, hogy Kodolányira nemigen illik a „hatalom véde bensőség” vádja. Egyedül marad, a népi mozgalomban a sztoicizmus, vagy ahogy ő nevezi, „a reménytelen pesszimizmus hősi rajongásával” vesz részt, a háború kiterjedésekor pedig „szigetre menekül”, „Rosmersholm lakója lesz”, a magány és érzékenység fokozott kínjait szenved. A társadalmi realitás záporozó csapásai kikergetik az emberek közül, sóvárog utánuk, de hétköznapi világukba nem tud már elvegyülni. Nem a közvetlen harcot választja az emberiség ellenségeivel szemben, hanem megkülönböztetés nélkül, egyetemlegesen veti el a kor realitásainak „londoni vásárját”. „Tudatosan szabtam ki magam elé a hatkötetes történelmi regény roppant feladatát, menekülésképpen” — írja s a „fejlődésmélet alkonyatát” hirdető jegyzetei, kivonatai jelzik, hogy érdeklődése már a történelem kútjának mélyebb gyűri felé vonja, a homo magus és a vízőzön korába, az ősmondák és a Biblia világába (*Csendes órák*, 1942. június): „Az Isten-élmény közös, alapvető, lényeges tulajdonsága az embernek s mennél mesz-

szebb nyúlunk vissza a múltba, *annál tisztább, primérből, közvetlenebb az az élmény*. Nincsenek tehát »primitív« népek, »primitív« vallások vagy kultúrák.”

A történelmi regények mögött lehetetlen nem látni az örök magyar lélek szel-
lemtörténeti-nacionalista tanát, a „kicsinyes racionális szempontokat” meghaladó val-
lási megújulás makacs sürgetését, a fizikai idealizmustól kölcsönzött elméleteket, a
szemlélet ahisztórikus időtlenségét. De e regények — mint Bata Imre figyelmeztet —
„nem elmélkedések, gondolatok, hanem művészi látomások, a részletek sok-sok té-
nyével. Avval a becsvágygal, hogy a nép történetét elevenítik meg”. Hozzátehetjük,
hogy a kis népek összetartozására tett utalás általában a „keleti” orientáció, még
ha mitikus-szimbolikus általánosságban és a történelmi tematika köntösében jelenik
is meg, a második világháború előtt és alatt aktuális, érthető figyelmeztetés volt.
S hogy ez a figyelmeztetés még közvetlenebb legyen, arról a tanulmányíró is gon-
doskodik. *Kelet népe* vagyunk, hirdeti, s a keleti rokonokhoz való közeledést nem
puszta néprajzi érdeklődésből vagy julianusi erkölcsi kötelezettségből tartja fontos-
nak: „Nem volna jó már most rokonszenvet kelteni magunk iránt, baráti kapcsol-
atokat teremteni a jövőendő érdekében?” — kérdi egy „urál-altaji” est tanulságait
továbbgondolva; „Bolond, aki tűzzel-vassal, vagy utálattal lép be egy házba, ahová
később tűz és vas nélkül kell majd visszatérnie.” (*Csendes órák*, 1942. február.)
A népi történelem kutatása, a nemzeti önismeret és öntudat fejlesztése, keleti ere-
detünk és hivatásunk hangsúlyozása nem helyettesítheti egy nemzet történelemala-
kító cselekvését, de előremutató szerepe lehet azért; Kodolányi a nép múltjából
akarja visszasugározni a nép jövőjét, a sajátos nemzeti feltételeket, alkati voná-
sokat vizsgálja, hogy a majdani fejlődés ne doktrinér módon, ezekről elszakadva
vagy ezek ellenére bontakozzék ki. Jellemző módon Lenin szellemi örökségét is úgy
interpretálja — 1946 elején —, hogy hazája gazdasági, társadalmi helyzetének, tör-
ténelmi múltjának szigorú vizsgálatára építette elveit, s koncepciójában „egy nép,
száz nép a maga új történelmi korszakában is elmúlt korszakok *geológiai rétegeinek*
szintézisévé, az ateista, független ember, a modern tömegember: *őseinek szerves*
folytatójává, a világmindenség láthatatlan és ismerhetetlen erőinek spontán átlélő-
jévé” válik (*Lenin*).

Kodolányi János útját követve merész kanyarokkal, váratlan szakadékokkal is
találkozunk. Egész összetettségében és visszasságában fogadta magába korát, s meg-
kísérelte, hogy népe-nemzete és az emberiség múltjára, mitikus hagyományaira
építse társadalmi és művészi programját. Hagyományörzése, patriarkális nosztalgiái,
a gyakorlati mozgalom lassú és szívós szellemi előkészítése, a történelmi viharok
túlélésének csalóka reménye épp oly jellemző komponensei ideológiájának, mint
védekező nacionalizmusa, a kereszténység korszerűsödéséhez fűződő reménye, vagy
éppen heves nagybirtok- és tőkeellenessége és egy rövid, de jelentős pályaszakasza-
ban a proletariátus mozgalmához való közeledése. Lukács György írta 1946-ban a
népi írók pesszimista történelemszemléletével vitatkozó tanulmányában: „A magyar
kultúra tragikus esettjei és tragikus eltévelyedettjei a forradalmi fordulatban is
meg fogják tartani történelmi helyüket, bár esetleg más indoklásokkal, mint eddig.”
Folyamatosan megjelenő művek, elkészült és készülő monografikus meg részlettanul-
mányok tanúsítják: megérett rá az idő, hogy ez a gondolat ne csak a magyar iro-
dalom múltja, hanem 20. századi kultúránk számos kimagasló alakja, köztük Kodo-
lányi életművének megítélésében is érvényre jusson.

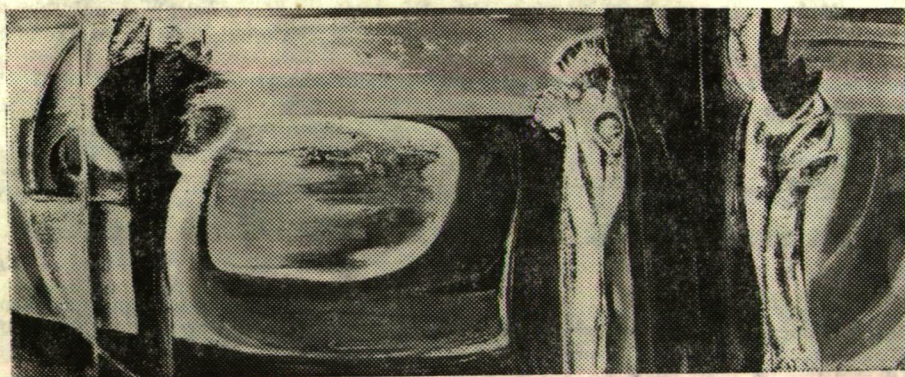
JEGYZET

A dolgozat bővebb változata eredetileg utószónak készült a *Szív és pohár* című tanulmány-
és cikkgyűjtemény első, a megjelentnél jóval gazdagabban válogatott tervezetéhez. A kötetben
végül nem közölt, de írásomban említett cikkek bibliográfiai adatai a következők:

Baranyai utazás. Magvető, Bp., 1963.

Néhány megjegyzés Márai röpiratához. Magyar Csillag, 1942, II, 437–449.

Kelet népe. Sorsunk, 1941. 163—199.
 Csendes órák. Turul kiadása, Bp. é. n.
 A robbanó világ. (Beszélgetés Bay Zoltánnal) Híd, 1941. márc. 18.
 Lucifer lámpása. Független Ifjúság, 1945. nov. 23.
 Nevelésünk csödjé. Együtt, 1928. 1., 2., 4. sz.
 Az európai élet és Knut Hamsun. Napkelet, 1929. II. 143—157.
 A tűznek nem szabad kialudni. Nyugat, 1924. febr. 16.
 Kosztolányi Dezső: Edes Anna. Pandora, 1927. 1. sz.
 Szomorú Dezső, avagy pusztulunk, veszünk. Előszó, 1927. 2—3. sz.
 A kisebbségi magyarok harca. Vetés, 1929. szept.
 Mussolini válogatott beszédei. (Serényi Imre álnéven) Pandora, 1927. júl. 14.
 Tüntetés. Front, 1931. dec.
 Jegyzetek Földi Mihályról. Pandora, 1927. 3. sz.
 Debreceni káté. Szabadság, 1933. nov. 12.
 Beszéljünk magyarul. Híd, 1940. szept. 27.—nov. 29. (8 folytatás)
 Adjátok vissza az örömet! Magyar Nemzet, 1938. okt. 9.
 Lenin. Független Ifjúság, 1946. jan. 29.

DÉR ISTVÁN: ESTE A VÍZPARTON